

TANÜGYI VÁLSÁG: MŰKÖDÉSZAVAR VAGY PERSPEKTÍVA?

HORVÁTH ZSUZSANNA

Beérkezett: 2022. január 3., elfogadva: 2022. január 24.

YANN FORESTIER: *L'École en perspective. Brève synthèse des apports récents de la recherche sur les questions éducatives*. Paris, 2020. L'Harmattan. 223 p. ISBN: 978-2343208169

Szintetizálhatjuk-e a francia Harmadik Köztársaság polgárságának igényeit jelképező oktatási reform (1882) óta az iskola történetét és a legújabb oktatásszociológiai kutatásokat? Yann Forestier, a történelem és a földrajz fiatal középiskolai tanára, egyúttal egyetemi oktató (Université Rennes 2; Université de Caen Normandie), a Tempora Laboratórium és az amiens-i oktatási és képzési kutatóközpont munkatársa ezt teszi a *L'École en perspective* (Az Iskola tágabb perspektívában) című művében, amiből kirajzolódik egy vízió is az iskoláról, pontosabban annak a közelebbi múltat megidéző hat évtizednyi kihívásairól és konfliktusairól. Ritkán adódik az olvasóknak ilyen áttekinthető hozzáférés ahhoz, ami ma a franciaországi iskola fejlődési folyamataiban zajlik – írja a könyv egyik francia kritikus.

Forestier műve a párizsi központú L'Harmattan Kiadó *Pédagogie: crises, mémoires, repères* (Pedagógia, válságok, emlékek és viszonyítási pontok) elnevezésű sorozatában jelent meg. Maga a sorozat három cél szerint szerveződik. Az első, hogy elméleti reflexiónak vesse alá az iskolaügy világát aktuálisan mozgó válságok problémáit és helyzeteit. Másodsorban, hogy életre keltse a közelmúlt fókuszáló történeti emlékezet azon elemeit, melyek alkalmasak a jelen pedagógiai akcióinak társadalomtörténeti megvilágítására –

ezúttal a Harmadik Köztársaság világi, ingyenes, állami iskoláját megalapító 1882-es, ún. Jules Ferry-törvénytől indulva a jelenig. A L'Harmattan sorozat célja harmadsorban az, hogy feltárja, úgymond dekódolja mindazokat az oktatás kérdéseivel foglalkozó filozófiai, etikai és politikai viszonyítási pontokat, amelyek támogatják a sorozat műveit tanulmányozók valóság-tapasztalatainak értelmezését.

A *Bevezető* ütős alcíme hatvanhét millió „iskolaszakértőt” láttat, igen, ez az Ötödik Köztársaság teljes népessége – írói túlzással. De ha csak az iskola intézményében érdekelt társadalmi csoportokat (tanulók, pedagógusok, szülők, iskolai nem oktató személyzet) nézzük, még akkor is tekintélyes szám adódik – a francia népesség negyede: ma 13 millió tanuló az óvodától az érettségiig, 2,7 millió felsőoktatási hallgató, 900 000 tanár és 200 000 nem tanári végzettségű iskolai személyzet. E számosság alapján is egyértelmű: igen jelentős társadalmi intézménnyről van szó, az oktatási minisztérium ma is az ország legnagyobb munkáltatója, az oktatás költségvetése is az állami kiadások legnagyobbika. A szerző mindehhez hozzáteszi a mindennapi életre gyakorolt hatást: az iskolai órarend vagy annak bármely reformált változása tagolja a mindennapok ritmusát, az iskolai élmények, hatások, eredmények tematizálják szülők millióinak beszélgeté-

seit, a bizonyítványok orientálják az egyének sorsát, a tanévek időbeli tagolása hat a gazdaságra. A köznapi tények eme felsorolása is mutatja, hogy Forestier különböző, sokszor ismerős, néha váratlan perspektívákban láttatja műve tárgyát, a végig nagy kezdőbetűvel írt *École*-t (az Iskola fogalmát). És – amint a szerző állítja – a köz társaság eme alapintézménye válságjeleket mutat. Kérdése: vajon mely nézőpontból lehet olyan érvényes válaszokat találni e lényegi alrendszer leírására, amelyek tükrözik az e rendszerben mozgó / abban érdekelt, fentebb említett társadalmi csoportok érdekeltségét, nehézségeit, problémáit. Ez a választalás, az iskola fejlődése iránti elkötelezettség az, ami Forestier iskolakritikáját megkülönbözteti a jelen francia iskoláját kérelhetetlenül ostromozó és empátia nélküli kritikával illető szokásos művek sorától.

Forestier szerint a válságok konstruktív megértését célzó nézőpont megtalálásához, azaz a tisztánlátás érdekében némi távolságtartás, „hátrálépés” (*prendre du recul*) szükséges, annak érdekében, hogy a (mindig) részleges egyéni élmények, tapasztalatok („a mi osztályunkban/iskolánkban”) érzelmileg is színezett élményfüggőnye mögött valóságos és lényegi okokra, magyarázatokra, értelmezésekre bukkanhassunk. Ez legalább két dolgot jelent: az iskola mint társadalmi intézmény irányító elveinek megismerését, az intézményt alakító/formáló történelmi/társadalmi folyamatok (nehézségek, korlátozások, sikerek, szimbólumok) megértését. Forestier szerény ajánlata műve befogadására a következő: „Mindannyiunknak van közvetlen iskolai tapasztalatunk. Mégis, bármilyen meghatározó legyen is az egykori tanuló, szülő vagy tanár tapasztalata, nem elég ahhoz, hogy felmérje azokat az összetett problémákat, amelyek ezt az intézményt időről időre megtépázzák, legyenek azok a poli-

tikai döntések, a pedagógiai működés, a médiaviták vagy az osztályok mindennapi életeseményei. Az oktatási szakembereknek éppúgy, mint a hétköznapi polgároknak, mindannyiunknak vissza kellene lépniük, hogy tágasabb perspektívában szemlélhessük az iskolát.”

A globális nézőpont érvényesítése által (a rendszert formáló oktatási törvények, az iskola mint a társadalmi felemelkedés eszköze, az intézményes képzés tömegessé válása, a társadalmi eredetű egyenlőtlenségek újratermelése az iskolarendszer révén) van esély arra, hogy mind a „civiliek” (szülők), mind a „profik” (pedagógusok; iskolai, nem oktató személyzet; tanárképzésben részt vevők stb.) megbízható információkra támaszkodjanak az intézményi működés sajátos dinamikájáról. A kötet célja, hogy az iskola a maga korlátozott vagy ígéretes perspektíváival együtt kerüljön a látóterünkbe, ehhez nyújt Forestier segítséget az oktatási kérdésekkel kapcsolatos legújabb kutatási eredmények ismertetésével. Az idézett szerzők jó része a francia oktatásszociológia és neveléstudomány, neveléstörténet képviselői közül kerül ki (pl. Antoine Prost, Pierre Merle, Philip Meirieu), de már a bevezetésben megadja az alaphangot a magyar olvasó számára is jól ismert nemzetközi vizsgálatok (OECD PISA, IEA TIMMS, PIRLS) franciaországi eredményeiből levonható következtetésekkel: a francia iskolarendszer működészavarait, azaz nem kielégítő eredményeit a nemzetközi összehasonlítás is jelzi. A francia 15 évesek teljesítménye az uniós átlagok közelében (a magyarországi tanulók adatai az uniós átlagok alatt) található. Forestier értelmezésében a különböző iskolai teljesítmények (anyanyelvi szövegértés, matematika, tanulói kompetenciák a természettudományi tantárgyakban) nem elégségesnek érzett, sőt csökkenő színvonala a társadalmi eredetű iskolai egyenlőtlenségekre vezethető visz-

szá, a francia adatok e tekintetben rögtön a magyar adatok után következnek az OECD PISA adatsorában. Míg az ún. munkáskörnyezetből kikerülő gyermekek legmagasabb iskolai végzettsége elfogadhatónak mondható (87%-uk valamilyen bizonyítvánnyal hagyja el az iskolát, s ebbe az érettségi vizsga is beletartozik), addig a hároméves, egyetemen folytatott tanulmányok után megszerezhető licenciátust (mely kötelező azok számára, akik pedagógus pályára szándékoznak menni) már csak 13 százalékuk szerzi meg, arányuk a mesterképzésben kilenc, a doktorképzésben hét, az elit felsőoktatásban (Écoles Polytechniques) pedig mindössze egy százalék. Forestier az OECD TALIS (2018, 2013) vizsgálataira is hivatkozik, kiemelve, hogy a tanárok nemcsak az egyenlőtlenségek súlyával, de a tanulók iskolai fegyelmezettségével is folyamatosan küzdenek, 17 százalékuk érzi eszköztelennek magát e téren. Az iskola diszfunkcionális működésének vannak exogén (külső) és endogén (belső) okai, Forestier leszögezi, ez utóbbiak komplex vizsgálatával foglalkozik könyvében, hozzátéve, hogy miközben az iskola kritikájától hangos a nyilvánosság, addig az iskola folyamatosan éli életét – érdemi politikai vita nélkül, ilyen-olyan miniszter által elhatározott reformok ütemében.

Az iskola működését megragadhatóvá tevő nagy témákat a kötet kilenc fejezetben tárgyalja. 1) a Harmadik Köztársaság iskolája, a mítosztól a realitásig 2) Egy egységes iskola felé 3) Szemben a tömegesedéssel, az iskola újbóli kitalálásának szükségessége, új közönség, új iskola 4) Miért termeli újra az iskola az egyenlőtlenségeket? 5) Az iskola nem fog változni (az 1960-as, 70-es évek), az új edukáció marginalizálódása; 6) Változzanak a tanárok? 7) Az „iskolai formák” súlya; 8) Az oktatási munkatevékenység: napi igazít(gat)ás 9) Demokratizálódás politi-

kai projektet keresve; Konklúzió: Iskola perspektíva nélkül?

A kötet történeti és szociológiai megközelítést követve számos keretes, egy-egy reform, intézkedés vagy történet részleteit is taglaló forrásszöveget közöl, különféle bibliográfiai hivatkozásokat, kronológiát és tárgymutatót is tartalmaz, amelyek valódi adatgyűjteményt nyújtanak, egyúttal nagyon hasznos eszközök az oktatási rendszerrel kapcsolatos ismeretek tisztázásához. A jól adatolt példák – elbukott reformtervek, tiltakozó versus támogató mozgalmak, sikeres projektek, az iskolában meghonosodott új értékelési formák, a tanárképzést újra és újraszabályozó intézkedések stb. – hozzájárulnak ahhoz, hogy az iskolára ható tényezőket több nézőpontból vegyük szemügyre.

Mindezt nem azért teszi, közli a szerző, „hogy örömmel leljük a ránk zúduló válság miatti siránkozásában, hanem csak azért, hogy megtaláljuk az eszközöket a cselekvéshez vagy akár a dolgok megváltoztatásához”. Az egyes fejezetekben a szerző a fent jelzett témák mindegyikét értelmezi, ideértve azon reformintézkedések jellemzését, amelyek a választott szempont szerint továbbrendelhetőek volna az iskola működését. Minden esetben tömören tárgyalja az adott oktatáspolitikai döntés, történet vagy reform sorsát, sikerét vagy kudarcát.

A műben közölt kronológiai tábla is jelzi, hogy Forestier 1956-tól, Charles de Gaulle elnökségétől konkretizálja és elemzi részletesebben a közelmúlttól napjainkig adatolható tanügyi problémákat. A tábla a Köztársaság elnökeinek és oktatási minisztereinek nevét és az általuk jegyzett főbb intézkedéseket tartalmazza. E kronológia átláthatóvá teszi, mely területek, oktatási szakaszok mikor problematizálódtak, milyen változások épültek be, és melyek vonódtak vissza, mely reformtémák jelzik az oktatáspolitikai

tikai cselekvés kontinuitását, hol jelennek meg új kihívások, és hol sűrűsödnek oktatásirányítási válaszok (mint például 1959-ben a 16 éves kori tankötelezettség, az azt követő évtizedben az iskolázás gyors tömegesedése miatti hatalmas új iskolaépületek elterjedése, a kiemelt zónák [Zones prioritaires] koncepciója). François Mitterand elnök egymást váltó oktatási miniszterei hirdetik meg az érettségizők korcsoportbeli arányának radikális növelését, Jacques Chirac elnöksége alatt, 2005-ben született a hatalmas ellenállást és politikai változást is kiváltó *Loi d'orientation* (a közoktatás irány- és programadó törvénye), és jött létre az azóta átalakításokkal is folyamatosan élő, ún. *Socle commun* (ez az iskolázásban 16 éves korig megszerzendő tudás, készségek és kultúra közös alapja, összefogja mindazt a tudást, azokat a készségeket, értékeket és attitűdöket, amelyek a sikeres oktatáshoz, az egyéni élethez és a jövőbeli állampolgári élethez szükségesek, ideértve a *Diplôme National Brevet* [BNB] megszerzését). François Hollande miniszterének 2014. évi rendelete az évtizedekig hírhedt iskolai évismérlés (*l'échec scolaire*, *redoublement*) újrászabályozásáról ma is heves vita tárgya. A kronológia szerint Jean-Michel Blanquer, 2017 óta oktatási miniszter, tevékenységét jelzi, hogy a korábbi kötelezőből csak választhatóvá vált a *collège* (11–16 éves korig tartó képzési szakasz) több reformja, és rugalmassá tette a 2014-ben törvényerőre emelt, a tanév időbeosztására vonatkozó intézkedéseket. (Megjegyzem, minden intézkedés hatékonyságát megvizsgálja az oktatásirányítás, és e jelentések nyilvánosan elérhetőek.) Forestier elismeréssel és kritikusan egyaránt tárgyalja a jelenlegi oktatásirányítást, amely 2018-ban a gimnáziumi reformot is elindította, ideértve az érettségi vizsgáét is, továbbá tevékenysége elvi alapjaként hirdette meg 2019-ben a „Bizalom iskolája” törvényt (*Loi „pour*

l'École de la confiance”), amihez Forestier – féltve a tanári innovatív kezdeményezéseket – hozzáteszi: a bizalom szlogen hozzájárulhat a szereplők aktivitásának leszereléséhez, a terepen ugyanis nagyon nehéz kezdeményezni, ha úgy tűnik, már minden ki van gondolva.

Forestier tudatában van annak, sőt többször figyelmezteti is olvasóját: a francia iskoláról szóló diskurzusban részt venni annyit jelent, mint egy szimbolikus jelentésekkel rendkívül megterhelt témához közelíteni. A francia iskola par excellence politikai valóság. Ezért meglepő paradoxon, hogy az ezzel kapcsolatos viták rosszul illeszkednek a politikai vita hétköznapi kategóriáihoz, ellentétben például a gazdasági vagy biztonsági problémákkal. Franciaországban az 1960-as évektől azonosítható egy tradicionalista oktatási mozgalom. Azóta az oktatási reformok történetéhez hozzátartozik egy, a vitákat, polémákat jellemző sajátosság: az akadémiai elkötelezettségük és az általuk pedagógizmussal vádoltak (tanárok, kutatók, reformerek, a reformokat támogató politikusok, általában a „gyerekbarátok”) heves összecsapása a nyilvános sajtóban és más nyilvános fórumokon. Egy interjúban mondja Forestier, hogy próbálja megérteni, hogyan lehet ennyire élénk egy, az iskola meghatározó kérdéseitől (pl. iskolai kudarcok, egyenlőtlenségek) lényegében távol eső vita. Miért vesz részt a média, a harsány vádaskodásokat visszhangozva, ebben a kollektív vakságban, amely nem-hogy nem viszi előre az iskolát, de inkább a pedagógusok kompetenciájának megkérdőjelezéséhez, akár önkifejezési joguk megfosztásához vezethet. Forestier már egy 2017-es, e könyvét (is) előkészítő publikációjában leírta, hogy Franciaországban az iskoláról szóló nyilvános vitákat e két tábor ellentéte uralja. Az elterjedt vélekedés szerint e viták a két tábor érvei és főszereplői közötti szimmetriát feltételező

szabályok szerint működnek. E feltevést Forestier megkérdőjelezi, és a steril polémiának nevezett sajtóviták mélyebb elemzéséhez a franciaországi általános sajtóban 1959 és 2008 között megjelent cikkek korpuszára fókuszálva értelmezi a két tábor közötti viták rendszeres ismétlődését, amely végül is a hatvanas évek óta minden új reformprojektet nemcsak kísért, de többnyire el is lehetetlenített. A közel fél évszázadnyi folyóiratanyag elemzése (kb. 8500 cikk) összességében azt mutatja, hogy a változás igénye egyre gyengül, és a „rég” (ancien) megőrzésének akarása egyre erősebb. Ebben szerepet játszhat a felvilágosodás öröksége: az iskola emancipációs küldetésének teljesítése érdekében nem mondhat le az általa közvetítendő kultúráról. Forestier megállapítja, hogy akár a pedagógiaellenesség jobboldali zajos sikere a felelős érte, akár nem, nyilvánvaló, hogy az iskola megváltoztatásának igénye a 21. századi vitában sokkal kevésbé konszenzusos, mint az 1960-as években volt. Pierre Merle (történész, szociológus) három, szinte állandósult akadémiai polémiát elemez: szükségesek-e az osztályzatok a tanuláshoz, mi történjen a rendszerben meghonosodott évismétlés-politikával, továbbá mi a releváns magyarázata az általában kritikával illetett, sőt a tradicionalisták által botrányosnak tartott alacsony iskolai teljesítményeknek. Forestier egyetértően idézi Merle véleményét, aki szerint ezekben a központi kérdésekben a szülőknek, a tanároknak és tágabb értelemben az állampolgároknak a félrevezető vélekedések helyett joguk van a tudományosan alátámasztott tudáshoz, enélkül ugyanis a demokratikus vita illúzióvá válik.

Forestier művének utolsó fejezete a könyv címét kérdőjeles formában, némileg módosítva ismétli meg: *Iskola perspektíva nélkül?* Vajon mi az indoka, a magyarázata ennek a borúlátó kételynek, miközben

a témáról szóló 60 évnyi gazdag anyagból inkább az derül ki, hogy a több évtizedes törekvések az iskolai intézmény demokratizálását célozták, amivel az érintettek (politikuskok, szülők, tanárok) is egyetértettek, közösen vállalták. A kérdőjeles írásmód mintha azt sugallná, hogy az elmúlt hat évtized lényegében terméketlen viták sorozatába fulladt. Forestier szemében a jelenlegi közoktatási miniszter (Jean-Michel Blanquer) eszményét kifejező „Bizalom iskolája” sajátos fénytörésbe kerül az utóbbi évtizedek fejleményeinek némely mozzanatával. Ezek egyike az állammal szerződött magániskolák (école privée) arányának növekedése (az alapfokú oktatásban a növendékek 14%-a, középfokon pedig 21%-uk jár magániskolába). Ez a jelenség azt jelzi, hogy magas az állam által fenntartott „Bizalom iskolája”-val szemben a társadalom bizalmatlansága. Az állami és magániskolák mellett szigetszerű és rendszert színező fejlemény az állammal nem szerződött, ún. független alapítványi iskolák (indépendante, hors contrat) hálózata kb. 1530 intézménnyel és 75 000 tanulóval. Közöttük vannak felekezeti iskolák és idecsatlakozott az *Espérences banlieu* (Külvárosi remény; 2013 óta kb. egy tucatnyi iskola) kezdeményezés is. Ezen iskolák működését a pedagógiai innovációk vállalt képviselője jelzi (pl. a játék nagyfokú részesedése a matematikatanításban; tanulói önértékelés intézményesítése; egyéni dialógus pedagógus és tanuló között; nevelőtestület kohéziója).

A miniszteriális szándék Forestier értelmezésében a nemzethez tartozás érzését kívánja erősíteni. A Bizalom Iskolája törvényhez többek között a következőket fűzi az oktatási minisztérium: „Oktatás nélkül a köztársaság értékeinek továbbadása nem biztosítható. Az Iskola ehhez járul hozzá, és partnerei mellett mozgósít a köztársasági értékekért. A mozgósítás középpontjában a köztársasági értékek

átadása, a szekularizmus, az állampolgárság, az elkötelezettség kultúrája és a diszkrimináció minden formája elleni küzdelem áll.” A törvényből adódó intézkedések részeként, *A Köztársaság értékei* jegyében, a minisztérium az iskolákat, főiskolákat és középiskolákat francia és európai zászlóval, továbbá a Köztársaság mottóját (Liberté, Égalité, Fraternité) és a Marseillaise versszakait közlő nagyobb méretű plakáttal látja el. Forestier a szimbolikus homlokzat részeként értelmezi a Marseillaise szövegének és Franciaország térképének kifüggesztését, a tisztelgést a francia és az EU zászlaja előtt, amit kiegészítenek további intézkedések (pl. iskolai dresszkód, a frontális tanítás preferálása), bizonyos módszerek és témák (globális olvasástanítási módszer, szexuális nevelés stb.) visszaszorítása. A törvény első cikkelye kitér az iskola médiában történő hiteltelenítésének problémájára is: a tanárok és az iskola e törvény által mintegy védettebbé válhatnak a rendkívül heves vitákban. Ehhez a minisztérium azzal is hozzájárul, hogy teljes nyilvánosságot biztosít az iskolarendszer évről évre megjelenő rendszerszintű értékelésének és az ebből nyert adatoknak (L'État de l'école, 2020 [1992 óta évente]), előzetes és követő hatásvizsgálatokat végez (pl. Rapport sur...).

A demokratikus iskola kitalálásának történeti tétje (enjeu) Forestier meggyőződése szerint legalább olyan nagy, mint a Jules Ferry nemzedékéé volt a köztársaság iskolájának kialakításakor. Az eredeti köztársasági iskola (I. J. Ferry) egy több évtizeden keresztül kiformalódó politikai program volt, amelyet egy sajátos társadalmi modell és erős kulturális választások támasztottak alá. Az eredeti köztársasági iskola képes volt támpontot, viszonyítási

pontot és hajtóerőt adni, amelyek segítettek visszatalálni a sajátos jellemzőihez, az elbizonytalanodások idején is. Egy demokratikus iskolának, amely szembe tudna nézni a ma kihívásaival, ugyanilyen masszív politikai és kulturális beágyazottságot kellene szereznie. Ha újra távlatokat akarunk nyitni mai iskolánk számára, arra van szükség, hogy merjük kitalálni és megvédeni végre a demokratizálódás vízióját.

Yann Forestier kisonográfiaja tehát a francia oktatásügy több mint fél évszázadának történeti fejleményeit oktatásszociológiai nézőpontból tárgyalja, elemzi. A gazdagon beidézett keretes szövegek rámutatnak az összehasonlító nézőpontú vizsgálódások sajátos ellentmondására: jelzik a jelenségek érvényes értelmezéséhez elengedhetetlen mezo- és mikroszintű háttértudások fontosságát; azokat, amelyeket a rendszerszintű vizsgálódást folytató külföldi kutató olykor ignorálni hajlamos. Forestier átérzi a rendszer dinamikáját, lüktetését, például a globális kontra szótagoláson alapuló olvasástanítási módszer körüli – a magyar olvasó számára valószínűleg csak nehezen követhető – ádáz vitát fenntartó érzelmeket, meggyőződéseket, erőket.

Összességében Forestier művéből azt tudjuk meg, hogy a francia iskolaügy válságban van. Lehet, hogy a válságban levés a tanügy „természetes” létformája? Az olvasónak ez az érzése szerencsésen találkozik Forestier egyik szakmai mesterének tekintett, Antoine Prost mérvadó gondolatával: „A válság a rendszer normális állapota. Szükséges. Az igazi reform nem abból áll, hogy kilábalunk a válságból, hanem abból, hogy megteremtjük hozzá az eszközöket, hogy világosan felvállaljuk és gyümölcsözővé tegyük.” (Prost 1981: 619, idézi Forestier 2016: 128).

IRODALOM

- DEPP [Ministère de L'Éducation Nationale, de la Jeunesse et des Sports & Direction de L'Évaluation, de la Prospective et de la Performance] (2020) *L'état de l'École 2020: 31 indicateurs sur le système éducatif français* [document électronique]. Paris, DEPP. 89 p. (L'état de l'école; 30). ISBN 978-2-11-162555-6. <https://www.education.gouv.fr/l-etat-de-l-ecole-2020-307185/> [Letöltve: 2022. 01. 02.]
- FORESTIER, Y. (2016) Face aux réformes, les réticences influentes de „ceux qui aiment l'école”: Analyse socio-historique. *Carrefours de l'éducation*, Juin 2016, N° 41, pp. 117–132. DOI: 10.3917/cdle.041.0117
- IGEN [Inspecteurs généraux de l'éducation nationale] (2015) *Rapport sur l'efficacité de la réforme des rythmes scolaires*. <https://www.education.gouv.fr/rapport-sur-l-efficacite-de-la-reforme-des-rythmes-scolaires-3788>. [Letöltve: 2022. 01. 02.]
- La loi pour une École de la confiance. Ministère de L'Éducation Nationale de la jeunesse et du sports. <https://www.education.gouv.fr/la-loi-pour-une-ecole-de-la-confiance-5474>. [Letöltve: 2022. 01. 02.]
- MERLE, P. (2019) *Polémiques et fake news scolaires. la production de l'ignorance*. Bordeaux, Le Bord de l'Eau.